

УДК 13:339]:316.3

Овсянкіна Л.А.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ І ДУХОВНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Стаття присвячена філософському аналізу сучасної глобалізації і тих загроз та викликів, які вона породжує для людини і світу в цілому. Проаналізовані духовні втрати, які можуть бути небезпечними для людини – невизначеність, позбавлення власної ідентичності, своєрідної індивідуальності, зниження загального рівня культури, розкладання системи моральних цінностей та ідеалів. Розкрито суть антропологічної катастрофи, яка є результатом негативних дій людини у сфері оволодіння природою та соціального розвитку. Доведено, що причиною глобальної духовної кризи є слабкість гуманітарного складника цивілізації, який має працювати на узгодження дій між людиною та соціумом, нівелювати системні кризи та протидіяти руйнуванню тих базових засад і структур соціуму, які відігравали важливу роль в організації його життєдіяльності раніше.

Ключові слова: глобалізація; сучасна цивілізація; глобальні виклики; людина; духовний світ; діалектичний зв'язок; антропологічна катастрофа.

Овсянкіна Л.А. Глобальные вызовы и духовные проблемы современной цивилизации: диалектика взаимосвязи. Стаття посвящена філософському аналізу сучасної глобалізації і тих угроз і викликів, які вона породжує для людини і світу в цілому. Проаналізовані духовні втрати, які можуть бути небезпечними для людини – неопределенность, лишение собственной идентичности, своеобразной индивидуальности, снижение общего уровня культуры, разложение системы нравственных ценностей и идеалов. Раскрыта суть антропологической катастрофы, которая является результатом негативных действий человека в сфере овладения природой и социального развития. Доказано, что причиной глобального духовного кризиса является слабость гуманитарного компонента цивилизации, который должен работать на согласование действий между человеком и социумом, нивелировать системные кризисы и противодействовать разрушению тех базовых принципов и структур социума, которые играли важную роль в организации его жизнедеятельности раньше.

Ключевые слова: глобалізація; сучасна цивілізація; глобальні виклики; людина; духовний світ; діалектичний зв'язок; антропологічна катастрофа.

Ovsiankina L. Global challenges and spiritual problems of modern civilization: dialectics of interrelation. The article is devoted to the philosophical analysis of modern globalization and the threats and challenges that it poses to man and the world as a whole. The spiritual losses that can be dangerous for a person are analyzed - uncertainty, dispossession, peculiar individuality, decrease in the general level of culture, decomposition of the system of

moral values and ideals. The essence of an anthropological catastrophe is revealed, which is the result of negative human actions in the field of mastering nature and social development. It is proved that the cause of the global spiritual crisis is the weakness of the humanitarian component of civilization, which should work to coordinate actions between man and society, level systemic crises and counteract the destruction of those basic principles and structures of society that played an important role in organizing his life before.

Key words: *globalization; modern civilization; global challenges; person; spiritual world; dialectic connection; anthropological disaster.*

Актуальність дослідження. Сучасний глобалізований світ завдяки прискореному темпу змін, на відміну від попередніх історичних епох, досягнув грандіозних економічних успіхів. Також він створив унікальні інформаційні технології нового покоління, завдяки яким людям у більшості країн світу сьогодні досить легко задовольняти свої різноманітні потреби, досягати успіху та облаштовувати комфортне життя (або створювати його ілюзію). Проте науково-технічний прогрес та грандіозні успіхи в економіці – лише частина того, на що здатна людина. Не менш значущими є її духовні, моральні та культурні здобутки (певний культурний код), які вона має передати наступним поколінням. Якщо буде більше моральних втрат, то такий майбутній соціальний простір може бути небезпечним для життєдіяльності людей.

Свого часу відомий футуролог О. Тоффлер, характеризуючи зміни на порозі III тисячоліття зазначав, що сьогодні майбутнє настає надто швидко, швидше, ніж люди встигають до нього пристосуватись [13]. І головною причиною загибелі людства будуть не екологічні катастрофи, ядерна реакція або виснаження ресурсів, а шок (психологічне оніміння), який відчувають люди від змін, які відбуваються у новій реальності.

На наш погляд, у духовному плані цей високотехнологічний світ є досить неоднозначним і суперечливим. Нове, креативне середовище містить в собі певну невизначеність, як для соціуму, так і для окремого індивіда, якого поза власної свідомості та згоди зробили відразу і представником і клієнтом масового суспільства. Людина стала об'єктом постійного маніпулювання та нав'язування йому утилітарних цінностей. В результаті вона опинилася перед загрозою втратити власну ідентичність, своєрідну індивідуальність. Також людина отримала довгоочікувану свободу, але одночасне отримання надмірної абсолютної свободи не стало для всіх гарантією їхньої позитивної самореалізації. Ми спостерігаємо, як свобода, позбавлена відповідальності, дуже швидко починає змінювати усталені норми та цінності, беручи за приклад не завжди придатні (чужорідні) зразки та цінності.

Так, на сьогоднішній день ще нереалізованими багато в чому залишаються принципи рівності та соціальної справедливості, про які так мріяли філософи традиційного просвітництва (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант), утилітаризму (І. Бентам, Дж. Мілль) та марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс тощо). Усі вони сподівалися на швидке втілення у життя своїх соціальних теорій і таку організацію спільної життєдіяльності індивідів, за якої людство мінімізує конфлікти та поширить таке співробітництво, яке в максимальній кількості забезпечить щастя (як найбільше благо) для найбільшої кількості людей. Проте нині, на фоні розповсюдження

прагматичного індивідуалізму, стереотипів «масової культури», сучасних політичних конфліктів та глибокої кризи демократії, ми спостерігаємо, як досить стрімко в світі зростає соціально-майнове розшарування, злочинність, соціальна незахищеність і зменшується кількість середнього класу, а ефективні механізми контролю за справедливим розподілом суспільних благ, на жаль, ще не розроблені.

Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується істотними глибинними змінами у системі суспільних відносин. В умовах глобальних зрушень відбуваються кардинальні якісні та кількісні перетворення майже у всіх сферах людського буття. Ці глобальні економічні проблеми та тенденції світового розвитку є центром наукових розвідок сучасної соціальної філософії, філософії економіки, соціології та інших класичних наук про людину та соціум.

Ступінь наукової розробки теми. Загальному аналізу глобальних змін, характерних для сучасної цивілізації та осмисленню проблем культурної кризи, що набула поширення в більшості країн світу, належать праці Д. Белла [2], С. Хантінгтона [15], М. Кастельса [7], А. Турена [14], Х. Ортеги-і-Гассета [11], Г. Дебора [3], Д. Хелда, Д. Гольдблатта, Е. Макгрю, Дж. Перратона [16], В. Іноземцева [6], М.І. Михальченка [10], С.Б. Кримського [8], В.В. Ляха, В.С. Пазенка, Я.В. Любивою, К.Ю. Райди, В.К. Федорченко, О.М. Йосипенко, О.М. Соболя, Н.А. Фоменко, О.П. Буді, Ю.О. Безукладнікова [5] та інших науковців.

Сучасні дослідники справедливо стверджують, що зараз вимагається абсолютно інше, ніж у недалекому минулому, філософське осмислення світу, людини та її економічного буття. Вони наголошують на тісному взаємозв'язку економіки та культури, науки, моралі, ідеології та філософії. Саме тому сьогодні необхідно змінити своє ставлення до економіки як самодостатнього зовнішнього середовища (існування та життєдіяльності людини) до її розуміння як засобу перетворення людиною зовнішнього світу, як явища зміни самої людини.

Метою статті є соціально-філософський аналіз тих викликів, загроз та проблем, які створює для цивілізації глобалізація, а також пошуки можливих способів протидії кризовим явищам, з якими стикається як світ в цілому, так і людина.

Виклад основного матеріалу. Можна із впевненістю зазначити, що глобальні зрушення супроводжували людство протягом усього його історичного розвитку, проте, раніше вони відбувалися більш повільно і не були такими масштабними, як сьогодні. Так чи інакше глобальні зміни були пов'язані з економічними та технічними інноваціями, які поступово змінювали майже усі сфери людського буття.

Якщо коротко зробити історичний аналіз еволюції поглядів на господарські відносини, економіку та місце в ній людини, то можна побачити, яким чином економіка (як фактор глобального розвитку світу) завжди була стимулом до змін самої людини. Так, основним завданням філософських доктрин Платона і Аристотеля було виховання ідеальної людини, яка могла відповідати вимогам ідеальної (справедливої) держави, а економічні процеси були повністю підпорядковані цій ідеї. При цьому не слід забувати, що всі права власності на засоби виробництва, результати праці й на самого працівника (раба) належали рабовласнику.

В епоху Середньовіччя на першому місці стояли принципи абсолютної етики, якої мав дотримуватися справжній християнин (вічний учень Бога). Всі феодальні економічні процеси розглядалися крізь призму складної божественної ієрархічної системи. Активне розповсюдження торгівлі в ті часи надало можливість накопичення грошових коштів в руках купців та лихварів і сприяло виникненню грошового ринку та банків.

Для епохи Ренесансу характерним було відновлення античного культу творчої, героїчної особистості, яка прагнула повної реалізації власних сил та можливостей, долаючи будь-які перешкоди на цьому шляху. Економіка, на жаль, не була головним центром уваги інтелектуалів тієї епохи, у порівнянні з мистецтвом і політикою. Проте всі були активно задіяні у процесі трансформації сфери найманої праці, що мотивувало представників усіх верств дотримуватися міської культури та виконувати певні «правила гри».

Найбільш значний перелом у поглядах людини на реальний світ здійснився у XVII-XVIII ст. завдяки виходу на арену раціоналізму як методу пізнання, та новим ідеям в етиці та естетиці. Завдяки ним стали розвиватися позитивні начала в науці. Поступово філософи закладали основу для переустрою соціуму на принципах рівності, свободи та для появи людини нового типу, яка (за теорією А. Сміта) підпорядковується «невидимій руці» ринку. На перший план у суспільному житті починають висуватися економічні явища та категорії обміну – ціна, вартість, пропорції обміну, доходи, які отримують учасники обміну.

В результаті стрімкого розвитку капіталістичних відносин приватні підприємці назавжди оволоділи правом власності на засоби та результати праці, але, на щастя, втратили власність на найманого працівника, який аргіогі має індивідуальну свободу. Однак юридична рівноправність усіх громадян капіталістичного суспільства не означає рівності в розподілі й концентрації прав власності. Цей вічний діалектичний зв'язок породив економічну владу одних і економічну залежність інших. Проте саме поява у найманих працівників усвідомлення того, що їх частка в надлишку суспільства знижується, стала однією з причин кризи капіталізму. Поступово в світовій історії кризи стали для капіталізму нормальним явищем, від якого він стає тільки сильніше. Як не дивно, але історія свідчить, що ліквідація приватної власності в колишніх соціалістичних країнах і заміна її так званою загальнонародною власністю з метою зрівняти всіх людей у правах на засоби виробництва і результати їх використання спричинили розрив природно-еволюційного процесу розвитку відносин власності, що стало однією з причин подальшої кризи і розвалу соціалістичної (утопічної) системи. Наслідки цієї кризи ми спостерігаємо навіть в наш час.

Завдяки системному та структурно-функціональному аналізу філософія економіки пропонує перспективні ідеї щодо побудови нової економічної реальності, до якої людині слід готуватися вже сьогодні, та до нових моделей поведінки в соціумі, які будуть востребувані у майбутньому. У світі відбувається невидима революція, свідками якої є всі ми. Мова йде про зростаючу конкуренцію між державами; глобальне поширення комп'ютеризації та запровадження штучного інтелекту в економічній сфері; практичне вивчення соціальних вподобань людини, яка включена в економічні процеси; залежність людини від техніки; запровадження експериментів, спрямованих на більш глибоке

вивчення природи самої людини (найголовнішої таємниці на Землі, яка довгі тисячоліття так серйозно не досліджувалася); пошуки взаємодії між поведінковою економікою та нейроекономікою; методологічну розробку та проектування різноманітних економічних експериментів тощо.

Нові економічні відносини сприяють зміні економічних потреб та інтересів людини, а, зрештою, змінюють весь спосіб її життя. У цих умовах змінюється також духовно-моральна сфера людини, що вимагає особливого соціально-філософського аналізу.

На жаль, все частіше не затребуваними стають духовні цінності, такі поняття, як «совість», «гідність», «великодушність», «співчуття», «взаємодопомога». Це свідчить не тільки про примітивізацію та зниження загального рівня культури, але й про панування в сучасному світі полярних, навіть конфліктних систем моральних норм та принципів одночасно. Парадоксально, але ця полярність зовні абсолютно не видима. Адже духовний світ і світ вседозволеності із запереченням традиційних моральних цінностей зовні нічим не відрізняються. Проте між ними існує величезна внутрішня (духовна), невидима різниця цивілізаційного масштабу, яка свідчить про духовну кризу сучасної цивілізації. Поступово моральні цінності витісняються із світогляду людини економічними цінностями (матеріального прибутку, ефективності тощо), і логічним результатом цього процесу можуть стати майбутні проблеми та конфлікти, з якими будуть стикатися вже наступні покоління.

Однак, сучасні філософи-аналітики відзначають, що сучасна цивілізація вже сьогодні серйозно спотворює духовний світ особистості, її людські якості. Так, Р. Мертон, проводячи аналіз кризових явищ, з якими стикається людство внаслідок глобальних змін, історичний розвиток суспільства пов'язує із розкладанням системи моральних цінностей та ідеалів, протиріччями, що виникають в кризові моменти між нормами, цілями та інтересами суспільства та способами їхнього досягнення окремими людьми. Внаслідок цих протиріч в соціумі може спостерігатися аномія – розходження між культурними, моральними нормами та цілями й можливостями членів суспільства діяти відповідно до них [9, 82].

Про антропологічну катастрофу, як результат негативних дій людини у сфері оволодіння природою та соціального розвитку дуже чітко свого часу писав вітчизняний мислитель С.Б. Кримський. Він стверджував, що людина, як активний суб'єкт всесвітньої історії, опинилася у пастці власної могутності. «Науково-технічний прогрес обернувся екологічною кризою, наслідки якої тепер важко прогнозувати. Могутній розвиток науки породив загрозу ядерного Армагеддону. Антична любов до істини була скомпрометована цинізмом знання, звільненого від моральних горизонтів. І головне – буття як вищий дар долі перетворили на інструментальний засіб технічної стратегії людства, на предмет виробничої перебудови. Втрачається благоговіння перед сущим, повага до нього та відповідальність за буття... Навіть природу розглядають як сировинну базу чи поле розважальної індустрії туризму» [8, 282].

На наш погляд, головна криза сучасного соціуму (в якому вже давно інституційно прийняті та відомі всім соціальні норми, закони та принципи співіснування) полягає у вирішенні проблеми обмеження особистої свободи, межа якої у кожного

залишається своєю. Ця природна егоїстична складова, глибинна неузгодженість, і, навіть, полярність у поглядах, яка психологічно притаманна людям, завжди викликає соціальне напруження, підвищує рівень конфліктності в суспільстві як системі, що здатна до самоорганізації. Вирішити цю проблему людство прагнуло ще з давніх часів, пропонуючи різні шляхи та ідеї, які найчастіше виявлялися утопічними.

Ми згодні з М. Акулич, яка наголошує на тому, що для того, щоб соціальна норма або правило укорінилося в соціумі, воно, по-перше, має ґрунтуватися на моралі; по-друге, з ним має бути згодна певна більшість соціальної спільності; по-третє, воно має бути спрямоване на виживання й розвиток суспільства в цілому; по-четверте, воно має бути формально прийнятим суб'єктами узгодження [1, 8-10]. Можна стверджувати також, що цей принцип має стати фундаментом національної ідеї кожної цивілізованої держави, якщо вона претендує на довготривале та щасливе існування.

Важливою сферою, що має задавати вектор формування гармонійної особистості, яка не порушує базових моральних принципів соціуму і може адекватно відповідати на виклики цивілізації, є національна освіта. Проте, в умовах технологізованого світу такі важливі соціальні сфери, як освіта і виховання поступово починають відходити на другорядні позиції. Досить часто трапляється, що освіта починає наздоганяти світ, орієнтуючись на здобутки освітніх систем інших провідних країн, не пропонуючи власних оригінальних ідей. Усе це створює важкі умови для формування істинно глобальної свідомості гармонійної особистості, а не вузького спеціаліста, який знає лише свій предмет.

Саме тому вже сьогодні суспільство не має права втрачати час, а має створювати належне освітнє поле для формування майбутніх професіоналів, озброєних критичним, творчим та системним мисленням, здатних усвідомлювати межі своєї свободи. Адже суть діалектики взаємодії глобалізованого світу й людини полягає саме у вмінні кожного самостійно адаптуватися до умов цього нового світу без важких моральних втрат для себе, обравши при цьому правильний духовний шлях та свою долю. Цей шлях, звичайно, для кожного не може бути абсолютно легким. Адже позитивний результат завжди напряму залежить не тільки від інтелекту і здатності людини робити свідомий вибір, але й від вольових зусиль, необхідних для реалізації поставленої мети. При цьому слід також пам'ятати, що будуючи власну долю, індивід (як духовна творча особистість, а не лише як носій людського капіталу) в результаті поступово впливає на формування долі всієї держави.

З цього приводу свого часу досить влучно сказав відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, важливе місце у творчості якого посідала проблема кризи сучасної йому європейської цивілізації, в яку втягнуті всі сфери життєдіяльності людини. Мислитель так охарактеризував життя людини у світі: «Життя – це хаос, дика пушта, плутанина. Людина губиться в ньому. Та її розум реагує на це відчуття катастрофи й розгубленості: розум працює, щоб знайти в пушці «стежки» й «дороги», тобто ясні й сталі уявлення про Всесвіт, незаперечні переконання щодо того, якими є речі і світ» [11, 76]. Найважливішим системним елементом життя, який здатний врятувати людину від будь-якої катастрофи, філософ називав культуру, яку або отримують він попередніх поколінь, або творять самостійно. Про вагоме значення культури в житті кожної людини Х.

Ортега-і-Гассет залишив слова, які набувають в епоху глобалізації особливого сенсу: «Культура – це доконечна потреба всього життя, основоположний вимір людського існування так само, як руки – неодмінний атрибут людини» [11, 97]. Людина, яка не засвоїла надбання культури, або нехтує ними, нагадує мислителю істоту, яка свідомо позбавляє себе рук, тим самим позбавляючи своє природне життя радості й польоту. Така людина в результаті втрачає справжнє життя, отримує замість нього фальшиве, і вимушена постійно шукати іншого.

Аргіогі людина – це складна відкрита система, яка має вже з народження активно адаптуватися до вимог соціуму, а з часом формувати й власну модель співіснування з іншими людьми (при цьому не втрачаючи себе), адже вона постійно знаходиться в діалектичному розвитку. Особистість має свідомо підкоряти свої дії моральним законам, цінностям і нормам даного суспільства, ставити перед собою моральні цілі, а також самостійно оцінювати власні вчинки та вчинки оточуючих. Мораль у цьому розумінні є системою індивідуально-суспільних відносин, що забезпечує не тільки функціонування суспільства в цілому, але й кожної людини. Як писав свого часу П. Сорокін [12], люди поставлені в необхідність жити спільно, хочеш-не хочеш, а повинні виробити який-небудь порядок співіснування. Ніяке тривале спільне життя їх неможливе, якщо їхні відносини сьогодні будуть одні, завтра – інші, якщо кожен з людей не знатиме, що він повинен робити, як повинен ставитися до інших людей, на що він має право і як він зобов'язаний діяти.

На підтримку цієї позиції можна навести думку О. Здравомислова, який стверджував, що моральні цінності та норми пронизують собою усі сфери суспільних відносин. «Вони проходять в усі роди діяльності людей, пропонуючи вироблені, закріплені у досвіді зразки регулювання людських відносин» [4, 180]. На наш погляд, саме історична пам'ять народу зберігає у своїй структурі колективного досвіду вироблені попередніми поколіннями етичні зразки регулювання відносин між людьми. Ці найкращі зразки міцно закріплюються у пам'яті нації і саме в переломні моменти виходять на історичну арену в діалектичній прогресії, у новому вигляді, враховуючи нові умови життєдіяльності, нові прагматичні знання, технології та ідеї, що виробляє кожне нове покоління. Саме сьогодні сучасна національна освіта, у цьому контексті, через трансляцію наступним поколінням знань про вищі моральні цінності – добро, істину, красу, любов до свободи та справедливості, – має забезпечувати процес формування моральної свідомості нації.

Висновки. Отже, сьогодні ми є свідками накопичення глобальних проблем людства і, як наслідок, глобальної духовної кризи. Жодні матеріальні ресурси і новітні інформаційні технології не зможуть повністю вирішити її. Лише людина, як розумна істота, яка тяжіє як до внутрішньої, так і зовнішньої гармонії, здатна на глобальні позитивні зрушення. Лише вона сама, добровільно дотримуючись законів (як писаних так і неписаних), усвідомлюючи свої права, обов'язки, своє місце та призначення в цьому новому суперечливому світі, зможе усвідомити проблемну ситуацію та віднайти для неї дійсно правильне рішення, за яке вона буде нести відповідальність.

Ми вважаємо, що причиною глобальної духовної кризи в наш час є слабкість гуманітарного складника цивілізації, який має працювати на узгодження дій між

людиною та соціумом, нівелювати системні кризи та протидіяти руйнуванню тих базових засад і структур соціуму, які відігравали важливу роль в організації його життєдіяльності раніше. Якщо цей механізм не буде налагоджений, то в результаті ми будемо мати абсолютну неспроможність культури, освіти та науки формувати людину, яка вміє змінювати світ, не наносячи шкоди людству. Крім того, гуманітарна сфера – це головний інструмент, який допомагає людині адаптуватися до умов нового соціального простору. Будь-яку кризу завжди можна використати як стимул піднятися на більш високий якісний рівень свого розвитку. Адже сьогодні дуже небезпечно лише спостерігати за динамікою тих соціальних та індивідуальних катастроф, що відбуваються в світі, не пояснюючи людині їх істинні причини і не пропонуючи способів запобігання таких ситуацій у майбутньому. Для подолання духовної кризи в суспільстві необхідно виробити таку нову моральну ідею, яка стала би зрозумілою для більшої частини нації та змогла об'єднати її на активну побудову великої процвітаючої держави в цілому, консолідувати усі верстви населення на нові прогресивні дії. Таке переосмислення нової ідеї має відбуватися тільки крізь призму індивідуальної моральної свідомості, власні потреби, інтереси та психологічні складові кожної людини.

Література:

1. *Акулич М.М.* Функционально-целевое согласие: становление и развитие // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 7-17.
2. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С. 194-251.
3. *Дебор Г.* Общество Спектакля: Пер. с фр. – М.: Логос, 2000. – 224 с.
4. *Здравомыслов А.Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 233 с.
5. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В.В. Лях, В.С. Пазенок, Я.В. Любивий, К.Ю. Райда, В.К. Федорченко, О.М. Йосипенко, О.М. Соболев, Н.А. Фоменко, О.П. Будя, Ю.О. Безукладніков. – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404 с.
6. *Иноземцев В.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос, 2000. – 304 с.
7. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 608 с.
8. *Кримський С.Б.* Про софійність, правду, смисли людського буття: Збірник науково-публіцистичних і філософських статей. – Київ, 2010. – 464 с.
9. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура (фрагменты). – К.: Абрис, 1996. – 112 с.
10. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
11. *Ортега-и-Гассет Х.* Місія Університету // Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
12. *Сорокин П.* Общедоступный учебник социологии. – М.: Наука, 1994. – 560 с.
13. *Тоффлер Э.* Шок будущего: Пер. с англ. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002. – 557 с.
14. *Турен А.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.
15. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2014. – 576 с.
16. *Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Дж.* Глобальные трансформации. Политика, экономика, культура. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.